

СТАТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ: КОСМЕТИЧНЕ РИХТУВАННЯ ЧИ КРОК ДО РЕАЛЬНИХ ЗМІН?

Національна академія наук України готується до чергових Загальних зборів, які планувалося провести в квітні, а згодом через пандемію вони були перенесені на останню декаду травня і відбудуться 26–27 травня. З одного боку, ці збори традиційні для весняної пори і присвячені підведенню підсумків діяльності НАН України за минулий рік. Водночас вони особливі з низки причин, бо є, зокрема, першими після обрання нового Президента НАН України та переобрання Президії НАН України. Особливість їх ще й у тому, що на цих зборах будуть обрані нові дійсні члени і нові члени-кореспонденти НАН України, а також ухвалено нову редакцію Статуту НАН України. Кожне з цих питань заслуговує на окремий аналіз, проте зупинимось тут на обговоренні лише одного з них – Статуту НАН України. І головна мотивація для цієї публікації, яка підготовлена на запрошення академіка НАН України **Я.С. Яцківа**, – запропонувати певну візію проблеми, котра могла б допомогти учасникам Загальних зборів при прийнятті рішення щодо нової редакції Статуту.

Ігор Мриглод
доктор фіз.-мат. наук,
академік НАН України,
директор Інституту фізики
конденсованих систем
НАН України,
м. Львів

Цей матеріал базується на результатах багатьох дискусій, що проводилися на різних рівнях – від робочих груп Інституту фізики конденсованих систем НАН України (член-кореспондент НАН України **Ю.В. Головач**, **О.Л. Іванків**, **А.Д. Трохимчук**, **М.В. Токарчук**) та Бюро Відділення фізики і астрономії НАН України (академік **В.М. Локтєв**, академік **Я.С. Яцків**, член-кореспондент НАН України **А.М. Негрійко** та ін.) і до представників різних наукових колективів та громадських організацій. Далі згадуються найважливіші, на думку автора, пропозиції, які у різних варіантах направлялися до Президії НАН України.

Перш ніж перейти до аналізу і конкретних пропозицій, слід для початку пояснити, чому ця публікація готується напередодні Загальних зборів, коли важко вплинути реально на процес прийняття рішень. Нагадаю, що для роботи над новою редакцією Статуту НАН України постановою Президії НАН України від 23.10.2020 № 171 «Про окремі заходи з реформування діяльності Національної академії наук України» була створена окрема комісія, яка схвалила відповідний проект та рекомендувала Президії НАН України оприлюднити його на сайті НАН України. На виконання постанови Президії НАН України від 03.03.2021 № 75 «Про засідання Комісії з підготовки нової редакції Статуту НАН України» проект нової редакції Статуту НАН України було винесено на громадське обговорення, і пропозиції приймалися до 23 березня. 31 березня проект нової редакції Статуту було схвалено Президією НАН України та рекомендовано винести на розгляд Загальних зборів НАН України. Можна було сподіватися, що в цьому проекті були враховані найвагоміші пропозиції, що надійшли від наукової спільноти. Проте, на жаль, досі на офіційному сайті НАН України відсутня версія Статуту, яка була проголошена на засіданні Президії ще 31 березня. Більше того, ті неофіційні версії цього документа, які вдалося отримати, свідчать, що чимало важливих пропозицій не враховані в новій редакції. А деякі з них, на мою думку, заслуговують на підтримку...

Очевидно, що низка змін, які прийняті в новій редакції, важливі, новаторські та орієнтовані на майбутнє. Прикладом може служити, зокрема, ст. 3.1, де передбачається права і сфера відповідальності Науково-технічної ради НАН України – нового колегіального консультативно-дорадчого органу для «сприяння прискоренню впровадження наукових розробок установ НАН України, розширенню співпраці між науковими установами НАН України та господарюючими суб'єктами всіх форм власності...». Цей приклад не поодинокий, але головне на чому хотілося б сконцентрувати увагу зараз – це не використані можливості. Статут НАН України, базуючись на нормах чинного Законодавства України, є головним документом, який регламентуватиме основні питання життєдіяльності нашої Академії у наступні роки, а отже цей документ архіважливий з огляду на ті перспективи та основні завдання, які має на меті здійснити НАН України в цілому.

І час працює, на жаль, не на нашу користь. Тому давайте зосередимось на тих найважливіших можливостях, які можуть бути втрачені.

1 Однією з вагомих підстав для багатолітньої критики діяльності як Президії НАН України, так і Академії в цілому, є *відсутність чітких, публічних і зрозумілих принципів визначення частки бюджетного фінансування, яка виділяється розпорядником коштів вищого рівня (Президією НАН України) для виконання основної діяльності наукових установ (розпорядників нижчого рівня).*

Фактично мова йде про базове фінансування наукових установ, без якого неможливе планування їх роботи у короткостроковій перспективі (з розрахунку на 3–5 років). Практика, що використовується досі, базується на певних багатолітніх домовленостях між представниками секцій, відділень та окремих установ, вона слабо відображає реальний кадровий потенціал наукових установ і зовсім ігнорує показники ефективності їхньої роботи, а отже не містить жодних елементів конкурентності, які могли би стимулювати установи до ефективнішої роботи. Як наслідок, спостерігаємо вкрай несправедливий розподіл базового фінансування, коли окремі інститути повністю забезпечені коштами для виплати заробітної плати, а інші (часто більш успішні) роками працюють у режимі неповної 3–4-денної зайнятості в тиждень.

Тому пропонуємо передбачити в Статуті розробку окремого Положення, яке мало би бути затверджене Загальними зборами чи Президією НАН України і врегулювало це питання. На основі цього Положення, з урахуванням кадрового потенціалу наукових установ та показників ефективності їх роботи в попередній період, публічно і відкрито з періодичністю не рідше, ніж раз у 5 років повинні визначатися показники базового фінансування всіх установ НАН України, а на цій основі – показники фінансування відділень і секцій відповідно.

Відповідні зміни (виділено червоним) пропонуються до ст. 7.14.6 та ст. 8.4:

7.15.6. Здійснює в установленому законом та цим Статутом порядку управління майновим комплексом НАН України, на основі затвердженого в НАН України «Положення про базове фінансування наукових установ» приймає рішення щодо розподілу базового бюджетного фінансування основної діяльності наукових установ НАН України, щорічно доводить до розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня обсяги бюджетних асигнувань, контролює їх ефективне та цільове використання.

Зауважимо, що Робоча група, яка працювала при Відділенні фізики і астрономії НАН України, запропонувала низку підходів, які можуть лягти в основу такого Положення. Відповідні напрацювання були верифіковані на матеріалах, що базувалися на реальних кількісних і якісних показниках кадрового складу відділень та окремих установ, а також на даних щодо державної атестації наукових установ. Ці результати були передані в усі відділення НАН України ще на початку квітня. Запропонована схема досить гнучка і дозволяє враховувати також дані щодо оцінювання наукових установ, яке було запроваджене в НАН України кілька років тому як новітня практика перевірки діяльності кожної з установ НАН України за попередній п'ятирічний період на основі загальноакадемічних критеріїв оцінювання. На жаль, ця діяльність, що була визначена як один із шляхів конкурентної зміни частки базового фінансування, як і функції Офісу з оцінювання діяльності наукових установ, не знайшли відображення у схваленій редакції Статуту НАН України.

2 Інший аспект проблеми, про яку йшлося вище, стосується явища, коли штатний науковий працівник установи планує свою роботу і звітує за неї за кількома темами НДР (як правило, за двома–трьома темами) НАН України, які не забезпечують йому часто навіть повного обсягу заробітної плати. В результаті зростає частка бюрократичних процедур, а це аж ніяк не сприяє росту ефективності досліджень. Окрім того, такий дослідник змушений штучно ділити отримані результати між кількома темами. Не сприяє така ситуація і покращенню рівня сприйняття результатів роботи установи в цілому, бо на практиці контролюючі органи часто будують свої оціночні судження лише на підставі формального порівняння планів НДР зі звітами про їх виконання.

Пропонуємо *замінити таку практику псевдоконкурсного розмноження кількості тем НДР, які складають базове фінансування установ, на методику експертного аналізу та затвердження перспективних планів діяльності наукових підрозділів, забезпечених базовим фінансуванням, із відповідним звітуванням за виконану роботу.* Щодо вимог до роботи наукових працівників різних категорій, то при атестації вони унормовуються посадовими інструкціями у визначеному законом порядку. Відповідні зміни пропонуються до ст. 8.4:

8.4. Бюджетне фінансування наукової та (або) науково-технічної діяльності НАН України за рахунок коштів загального фонду державного бюджету спрямовується на забезпечення основної діяльності наукових установ НАН України, що фінансуються за рахунок коштів державного бюджету (далі – бюджетні наукові установи НАН України), та виконання окремих наукових і науково-технічних програм, проектів і надання грантів.

Фінансування основної діяльності бюджетних наукових установ НАН України, в тому числі базове, здійснюється у межах видатків, передбачених у кошторисах на зазначені цілі.

Базове фінансування державних наукових установ здійснюється для цілей, передбачених Законом України «Про наукову та науково-технічну діяльність» (ч. 4 ст. 48 Закону). Фундаментальні і прикладні дослідження в рамках базового фінансування проводяться в рамках перспективних планів НДР, які схвалені відповідними відділеннями.

Фінансування окремих наукових і науково-технічних програм і проектів, виконавцями яких є наукові установи НАН України, а також надання їм грантів здійснюється на конкурсній основі відповідно до затвердженого в НАН України порядку.

3 У новій редакції Статуту нічого не сказано про *статус наукових установ при Президії НАН України.* У ст. 3.8 йдеться, що «переведення наукової установи НАН України з одного відділення до іншого, а також її підпорядкування безпосередньо Президії НАН України визначає Президія НАН України за поданням вченої ради наукової установи та за погодженням з відповідним відділенням НАН України».

Якщо приналежність до установ при Президії НАН України гарантує 100 % фінансування основної діяльності установ, то рішення вчених рад можуть не забаритися. Водночас, очевидно, коли мова йде про установи, покликані виконувати певні завдання в інтересах НАН України загалом, то доцільно про такі установи згадати в Статуті.

З іншого боку, наукові установи, котрі виконують дослідження, мали б усі без винятку ввійти до складу профільних відділень, бо інакше вони можуть розглядатися як позастатутні і, як наслідок, матимуть проблеми в реалізації прав, котрими наділені інші наукові установи, зокрема при формуванні пропозицій щодо вакансій на виборах до НАН України тощо. Це важливо також з огляду на функцію наукового супроводу і первинної експертизи діяльності наукових установ, яку виконують відділення і якої позбавлені установи, що не входять до складу профільних відділень. Пропонуємо доповнити ст. 3.3. (див. останній абзац):

3.3. Відділення НАН України – колегіальна науково-організаційна структура НАН України, що створюється з метою координації діяльності наукових установ, організацій, підприємств НАН України, які входять до складу відділення, визначення пріоритетних напрямів і тематики фундаментальних і прикладних досліджень, підготовки експертних висновків у відповідній галузі наук, організації досліджень з цих напрямів та оцінювання їх результатів, координації фундаментальних досліджень у відповідній галузі науки, участі у виборах дійсних членів (академіків), членів-кореспондентів та іноземних членів НАН України, у призначенні керівників наукових установ НАН України і об'єднує за відповідними галузями та напрямками наук членів НАН України, всіх працівників наукових установ, організацій, підприємств НАН України, які входять до складу відділення.

Кожна наукова установа належить до певного Відділення НАН України відповідно до свого тематичного профілю. Лише наукові установи освітнього та інфраструктурного характеру можуть функціонувати при Президії НАН України.

І далі по тексту.

4 Як позитивний крок необхідно відзначити все ширше запровадження у діяльність НАН України принципів демократії, котрі закріплені на законодавчому рівні. Зокрема, йдеться про те, що повноправними учасниками Загальних зборів НАН України розглядаються окрім дійсних членів і членів-кореспондентів НАН України також представники, які делеговані науковими установами. Останні мають такі ж права за винятком чітко окреслених законом обмежень, що стосуються голосування при виборах членів Академії.

Водночас, було б добре закріпити у Статуті те, що такі *представники обираються колективами в установленому законом порядку на термін повноважень Президії НАН України, а також закріпити у Статуті їх кількісний склад.* Такі уточнення важливі як з точки зору фіксації процедури, так і для гарантування більш зваженого підходу при голосуванні в колективах і сприятимуть росту рівня довіри до Загальних зборів. Пропонуємо внести відповідні зміни до ст. 4.2:

4.2. Загальні збори НАН України складаються з дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів НАН України.

У сесіях Загальних зборів НАН України (крім питань, пов'язаних з виборами дійсних членів (академіків), членів-кореспондентів та іноземних членів НАН України) беруть участь з правом ухвального голосу наукові працівники, делеговані трудовими колективами наукових установ НАН України у кількості, що становить не менше

половини загального складу дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів НАН України.

Порядок делегування наукових працівників для участі у сесіях Загальних зборів НАН України визначається Президією НАН України і передбачає, що делегати від наукових колективів визначаються на весь період повноважень чинної Президії НАН України, а їхня чисельність визначається з врахуванням максимальної кількості дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів НАН України, визначеної законом.

І далі по тексту.

5 Інше уточнення, що сприятиме росту демократизації при прийнятті рішень у НАН України, стосується *процедури підготовки і проведення виборів у НАН України.* Так, зокрема у ст. 5.8 йдеться, що перелік вакансій на виборах формується «з урахуванням пропозицій відділень». Очевидно, що таке формулювання (як і весь процес в цілому) було б добре конкретизувати.

Пропонуємо уточнити редакцію цього формулювання у ст. 5.8:

5.8. Вибори дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів НАН України проводяться в межах визначеної законом граничної чисельності дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів НАН України, за наявності вакансій та призначаються Президією НАН України.

Перелік вакансій для обрання дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів НАН України встановлюється Президією НАН України з урахуванням пропозицій Бюро відділень НАН України, за результатами аналізу тенденцій розвитку світової та вітчизняної науки, наявного кадрового потенціалу для заміщення цих вакансій, необхідності представлення в НАН України всіх секторів вітчизняної науки, її розвитку в регіонах. І далі по тексту.

Підвищенню рівня конкурентності, а отже і росту престижу звань академіка та члена кореспондента НАН України сприяла б також норма у ст. 5.10, що унеможливає проведення виборів за вакансіями, за якими висуваються лише одного претендента.

6 У ст. 4.4 йдеться про те, які функції покладаються на Загальні збори НАН України, зокрема у ст. 4.4.3 сказано, що Загальні збори «*заслуховують і схвалюють звіти Президії НАН України про діяльність НАН України.*»

Пропонуємо уточнити, що йдеться про *звіти саме про наукову, науково-організаційну та фінансову діяльність НАН України.* Без такого уточнення певні напрями роботи НАН України (скажімо, фінансова діяльність) можуть бути висвітлені у звіті не в повній мірі.

4.4.3. Заслуховують і схвалюють звіти Президії НАН України про наукову, науково-організаційну та фінансову діяльність НАН України.

Оскільки в НАН України існує усталена практика фінансування цільових програм НАН України, котрі є загальноакадемічними і фінансуються, як правило, за бюджетною програмою КПКВК 6541030 «Наукова і науково-технічна діяльність наукових установ...», доцільно передбачити також звіти перед Загальними зборами за виконання цих програм, доповнивши відповідним чином редакцію ст. 7.2:

7.2. Президія НАН України звітує перед Загальними зборами НАН України про свою роботу та найважливіші

рішення, прийняті нею в період між сесіями Загальних зборів НАН України, зокрема в частині формування нових цільових загальноакадемічних програм і результатів їх виконання.

7 Відповідно до ст. 2.1.7 завданням НАН України є *підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації*. Для виконання цього завдання відповідно до ст. 2.2.11 НАН України «*проводить освітню діяльність у сфері вищої освіти*». Відповідно до чинного Закону України про вищу освіту наукові установи НАН України можуть здійснювати підготовку магістрів та докторів філософії за власною освітньо-науковою програмою згідно з отриманою ліцензією на освітню діяльність.

У проекті Статуту практично не згадується те, що у такий спосіб наукові установи фактично отримують статус закладів вищої освіти, що окрім необхідних атрибутів освітньої діяльності передбачає також і періодичну акредитацію освітньо-наукових програм.

Таким чином, виникає низка питань, котрі досі не врегульовані в НАН України, зокрема в частині фінансового забезпечення такого виду діяльності. У зв'язку з цим пропонуємо доповнення до ст. 7.14.15:

7.15.15. Забезпечує розвиток наукових зв'язків НАН України з національними галузевими академіями наук й іншими науковими установами, закладами вищої освіти. Надає допомогу науковим установам в організації і проведенні освітньої діяльності у сфері вищої освіти, зокрема сприяє в отриманні ними ліцензій на освітню діяльність та акредитації відповідних освітньо-наукових програм.

8 Пропонована в ст. 5.10 проекту Статуту процедура, що стосується питання *врегулювання правової колізії в ситуації, коли кандидат висунутий на дві вакансії, надто складна, а головне – позбавляє кандидата законного (і логічного) права особистого вибору*. Окрім того, така складна процедура відкриває шлях до маніпуляцій, бо є непрозорою.

Оскільки законом передбачено балотування лише з однієї спеціальності, то пропонуємо такі зміни до ст. 5.10.:

5.10. (Абзац четвертий)

Кандидати у дійсні члени і члени-кореспонденти НАН України можуть балотуватися тільки з однієї спеціальності. У своїй заяві про згоду на участь у виборах кандидат має вказати вакансію, на яку він балотується.

9 На нашу думку, потребують доопрацювання і ті статті в проекті Статуту, де йдеться *про вибори керівника наукової установи та керівництва НАН України – Президента, віце-президентів, академіків-секретарів та інших членів Президії*. Усіх кандидатів на перелічені вище посади стосуються вимоги, які, зокрема, приведені у ст. 7.5.2, 7.6, 7.7. Аналогічний перелік вимог щодо керівника наукової установи наведено у ст. 9, п. 2 Закону «Про наукову і науково-технічну діяльність».

Пропонуємо після ст. 3.11 проекту Статуту ввести додатково статтю:

3.11X. На керівну посаду в НАН України не може бути обрана чи призначена особа, яка: 1) за рішенням суду визнана недієздатною або дієздатність якої обмежена; 2) має судимість за вчинення кримінального правопорушення, якщо

така судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку; 3) згідно з вироком суду позбавлена права обіймати відповідні посади; 4) за рішенням суду визнана винуватою у вчиненні корупційного правопорушення – протягом року з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили; 5) піддавалася адміністративному стягненню за правопорушення, пов'язане з корупцією, – протягом року з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили. Кандидат на відповідну посаду має вільно володіти державною мовою, а також задовільняти іншим вимогам, що визначені цим Статутом і впливають із специфіки такої посади.

Тоді вносяться відповідні зміни до вищезгаданих статей, зокрема до ст. 7.5.2: «*Кандидатом на посаду Президента НАН України може бути особа, яка є дійсним членом (академіком) НАН України, має досвід керівної науково-організаційної роботи не менше 10 років і відповідає вимогам ст. 3.11X цього Статуту*».

У цьому ж контексті дивно видається частина статті 7.5.2, де йдеться про можливу відмову в реєстрації кандидатом «*у разі неповного подання документів*». Очевидно, що таке формулювання неправомірне, бо в принципі допускає незаконні підстави для відмови у реєстрації.

Окрім того, це привносить елемент нерівноправності при обранні членів Президії НАН України, частина кандидатів з яких вносяться на голосування за пропозицією новообраного Президента без жодних документів, а інша частина (зокрема, кандидати в академіки-секретарі та й зрештою кандидатури при обранні Президента НАН України) допускаються до голосування лише після процедури попередньої перевірки документів.

10 Вибори Президента НАН України – одна із ключових подій у житті Академії. В свою чергу, основними питаннями, що обговорюються при виборах, є *програма претендента та команда, з якою він працюватиме після обрання на посаду*.

Проект Статуту передбачає необхідність оприлюднення програми усіма кандидатами на цю посаду, однак про друге – команду – у ньому не згадано, хоча зрозуміло, що кожен претендент на посаду Президента Академії має право пропонувати тих людей, з якими він зможе реалізувати запропоновану ним програму.

Пропонуємо доповнити ст. 7.5.2 словами: «*У виборчій програмі претендента на посаду Президента НАН України вказуються кандидатури віце-президентів і головного вченого секретаря НАН України, які пропонуватимуться претендентом у разі його обрання*».

Це не обмежує у правах Загальні збори НАН України, бо в разі необрання когось із вказаних кандидатів, процедура передбачає внесення нових кандидатур на розгляд Загальних зборів. Водночас таке доповнення дозволяє кандидатам у Президенти НАН України мати краще опрацьовану версію програми, яку він зможе в разі успіху реалізовувати зі своїми однодумцями.

Запропоновані зміни не суперечать Законодавству України і подавалися офіційно до розгляду Комісії з підготовки нової редакції Статуту НАН України.

Їх прийняття – на часі і, на думку автора, сприятиме покращенню іміджу Національної академії наук України як «*вищої наукової самоврядної організації України*». ■